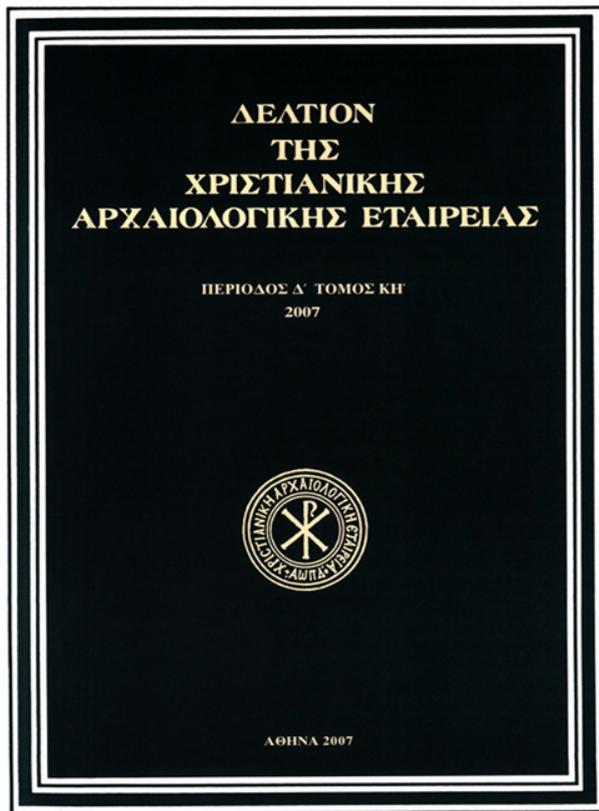

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 28 (2007)

Δελτίον ΧΑΕ 28 (2007), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παύλου Μ. Μυλωνά (1915-2005)

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην
Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός
του διάκοσμος

Πασχάλης ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

doi: [10.12681/dchae.577](https://doi.org/10.12681/dchae.577)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ Π. (2011). Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός του διάκοσμος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 28, 85–98.

<https://doi.org/10.12681/dchae.577>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή
Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός του
διάκοσμος

Πασχάλης ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007) • Σελ. 85-98

ΑΘΗΝΑ 2007

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΑΝΩ ΒΟΛΟΥ
ΚΑΙ Ο ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΟΣ ΓΛΥΠΤΟΣ ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ*

Στην κορυφή του κωνικού, απότομου και πευκοφυτευμένου λόφου στην Επισκοπή του Άνω Βόλου¹, μέσα σε ένα βυζαντινό περιβόλο, είναι κτισμένος ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου². Ο ανατολικός τοίχος του ναού με την τρίπλευρη αψίδα του ιερού (Εικ. 1) είναι ό,τι απομένει σήμερα από τον παλαιό βυζαντινό ναό που υπήρχε εκεί. Στη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου σώζονται τα βυζαντινά παρεκκλήσια της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, του Γενεσίου του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και του Αγίου Δημητρίου³. Τα παρεκκλήσια αυτά θα πρέπει να ανήκαν παλαιότερα σε κάποιο,

αταύτιστο προς το παρόν, βυζαντινό μοναστήρι. Η μορφή του λόφου –απότομος, με πρόσβαση μόνο από την πλευρά του χωριού–, τα ερείπια οχυρωματικών περιβόλων, τα κατάλοιπα ενός κυκλικού πύργου (βίγλα) της οικογενείας των Μαλιασηνών, βυζαντινών αρχόντων της περιοχής, στο νότιο και πιο απόκρημνο σημείο του υψώματος Χατζηαργύρη μαρτυρούν για τη συνεχή κατοίκηση του λόφου ή την ύπαρξη κάποιου φρουρίου κατά τη βυζαντινή εποχή.

Στο λόφο της Επισκοπής κατέφυγε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ο μητροπολίτης Δημητριάδος⁴. Όλοι οι

* Η μελέτη παρουσιάστηκε υπό μορφή ανακοίνωσης στο Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας με τίτλο «Ο βυζαντινός ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχιζόμενος γλυπτός του διάκοσμος», βλ. *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2005, 15-16 (στο εξής: «Επισκοπή»). Για την άδεια δημοσίευσης του μνημείου ευχαριστώ θερμά την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλίας και τον τότε προϊστάμενό της κ. Α. Δεριζιώτη. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στο συνάδελφο και επίκουρο καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. κ. Αθ. Σέμογλου και ιδιαίτερα στον καθηγητή του ίδιου τμήματος κ. Αρ. Μέντζο, όπως και στη φίλη θεολόγο-αρχαιολόγο κ. Μ. Νάνου. Ευχαριστώ επίσης τον αναπληρωτή καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης κ. Κ. Τσουρή για την αποστολή ενός δυσεύρετου, αλλά εξαιρετικά χρήσιμου άρθρου του.

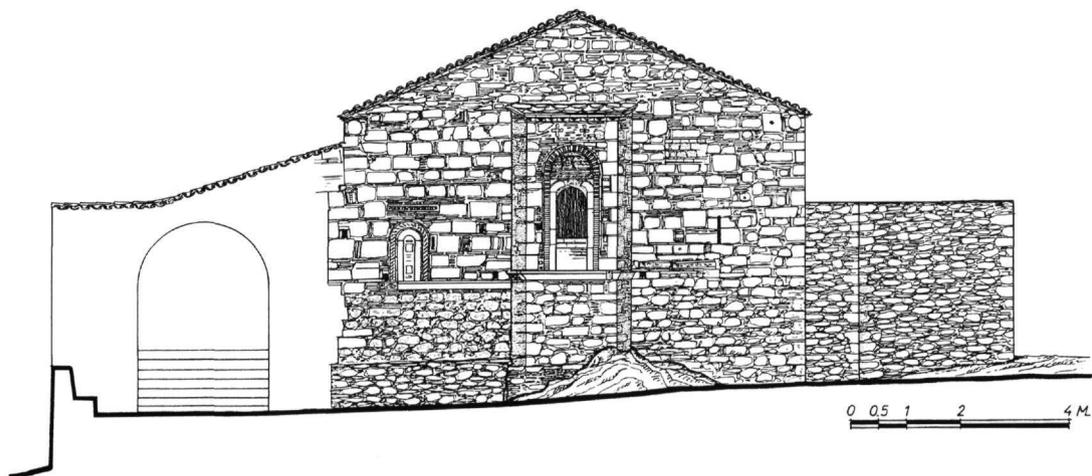
¹ Παλαιότερα ορισμένοι ερευνητές, όπως ο Αρβανιτόπουλος, υποστήριζαν ότι στο λόφο της Επισκοπής βρίσκονταν τα ερείπια της αρχαίας Ιωλκού. Βλ. σχετικά Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Άγιας*, Αθήνα 1960, 60-62. Η πλάνη αυτή είχε ως συνέπεια ο δήμος που αποτελούσαν τα χωριά του Άνω Βόλου να ονομαστεί δήμος Ιωλκού. Την άποψη ότι στο λόφο δεν θα πρέπει να αναζητήσουμε την ακρόπολη της Ιωλκού είχε διατυπώσει πρώτος, το 1887, ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης (*Ημερολόγιον ή «Φήμη» τοῦ ἔτους 1887*, ἔτος δεύτερον, ἐν Βόλῳ 1887, 130).

² Ο ναός δεν έχει μέχρι σήμερα μελετηθεί επαρκώς. Η κυριότερη βιβλιογραφία γι' αυτόν είναι η εξής: Ν. Giannopoulos, «Les constructions byzantines de Démétrias», *BCH* 44 (1920-1921), 181-209. G.

Millet, «Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias», *BCH* 44 (1920-1921), 210-215. Δ. Σισλιάνος, *Ἡ Μακρινίτσα καὶ τὸ Πήλιον. Ἱστορία-μνημεία-ἐπιγραφαί*, Αθήνα 1939, 158-161. Τ. Παπαζαφείρη, *Ἱστορία τῆς Ἐπισκοπῆς Ἄνω Βόλου*, Βόλος 1950 (ανατύπωση 1962). Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα ὡς τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Αθήνα 1979, 14, 99, 107, 115, 116, 142, 162-163, 165, 168, 171-172 (στο εξής: *Βυζαντινοὶ ναοὶ*). Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Θεσσαλονίκη 1984, τ. Α', 97, 195 (στο εξής: *Ερμηνεία*). Ν. Νικονάνος, «Παρατηρήσεις στην ἀρχιτεκτονικὴ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μαγνησίας», *ΘεσΣΗμ* 19 (1991), 3-32. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002, 76-77, 222, 337, 487, 501, 523, 527, 528, 581, 584, 598 (στο εξής: *Ελλαδικὴ ναοδομία*). Στ. Μαμαλούκος, «Οἱ βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Μαγνησίας», *Ἐν Βόλῳ*, τ. 12 (Ἰανουάριος-Μάρτιος 2004), 32-39 (στο εξής: «Οἱ βυζαντινοὶ ναοὶ»). Π. Ανδρούδης, «Επισκοπή», 15-16. Στ. Μαμαλούκος, «Ἡ ναοδομία στὴ Μαγνησία κατὰ τὴ μέση και τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο», *Βυζαντινά* 25 (2005), 178-180, εικ. 2-4 (στο εξής: «Ἡ ναοδομία στὴ Μαγνησία»).

³ Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, ὀ.π., 130. Για τα παρεκκλήσια αυτά βλ. Μαμαλούκος, «Ἡ ναοδομία στὴ Μαγνησία», 180-181, εικ. 5-6 (ναός Γενεσίου), 181-182 και εικ. 8 (Μεταμόρφωση Σωτήρος).

⁴ Σύμφωνα με τον Ζ. Εσφιγμενίτη, ο μητροπολίτης εγκαταστάθηκε στο λόφο της Επισκοπής μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἐπισκοπῆς του ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὶς ἀρχές του 17ου αἰῶνα, που ἀκολού-

Εικ. 1. Η ανατολική πλευρά του ναού.

γύρω συνοικισμοί –Άγιος Ονούφριος, Ανακασιά, Άνω και Κάτω Μαχαλάς, όπως και η Άλλη Μεριά– έγιναν κατά τους πρώτες αιώνες της Τουρκοκρατίας ο πρώτος σταθμός φυγής των κατοίκων προς το αραιοκατοικημένο Πήλιο.

Ο μεγάλος βυζαντινός ναός στο λόφο της Επισκοπής ανακαινίστηκε εκ βάθρων το 1638/9 από το μητροπολίτη Δημητριάδος Κάλλιστο και με τη μορφή αυτή διατηρείται μέχρι σήμερα. Για την ανακαίνιση μαρτυρεί η επιγραφή που έχει χαραχθεί στο μαρμάρινο αμφικιονίσκο παραθύρου, που έχει χρησιμοποιηθεί ως υπέρθυρο της βόρειας εισόδου του ναού (Εικ. 2) : Ο ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ ΚΑΛ(Λ)ΙΣΤ(Ο)C / ΚΑΙ ΚΤΗΤΟΡ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑC ΕΤ(Ε)Ι ΖΡΜΖ.

Το κτίριο της επισκοπής κτίστηκε αργότερα, το 1815, δίπλα στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην ομώνυμη πλατεία της Μακρινίτσας⁵. Ο ναός της Κοίμησης πυρπολήθηκε το 1821 από τους ντόπιους Περιβολιώτες Τούρκους, όμως, όπως μαρτυρεί ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, «...τά τείχη δέν έβλάβησαν...»⁶. Ανακαινίστηκε από την κοινότητα της περιοχής το 1849, στα χρόνια του μητροπολίτη Ματθαίου, το γένος Αριστάρχη, ο οποίος με την επιρροή που είχε στην Κωνσταντινούπολη κατόρθωσε να λάβει την απαραίτητη άδεια για ανοικοδόμηση⁷. Στη

βόρεια πλευρά του ναού προσκολλήθηκε μια νεότερη κινστέρνα με κάτοψη τριγωνική (Εικ. 3 και 4).

Η Κοίμηση είναι μια τρίκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική, με μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις 15,20×8,50 μ. περίπου, χωρίς να υπολογίσουμε την αψίδα του ιερού. Καλύπτεται με αμφικλινή στέγη, ενώ προς Δ. υπάρχει μια τοξωτή στοά με όροφο που στεγάζει το γυναικωνίτη. Ο

Εικ. 2. Αμφικιονίσκος από δίλοβο παράθυρο του ναού σε δεύτερη χρήση με την επιγραφή ανακαίνισής του το 1638/9.

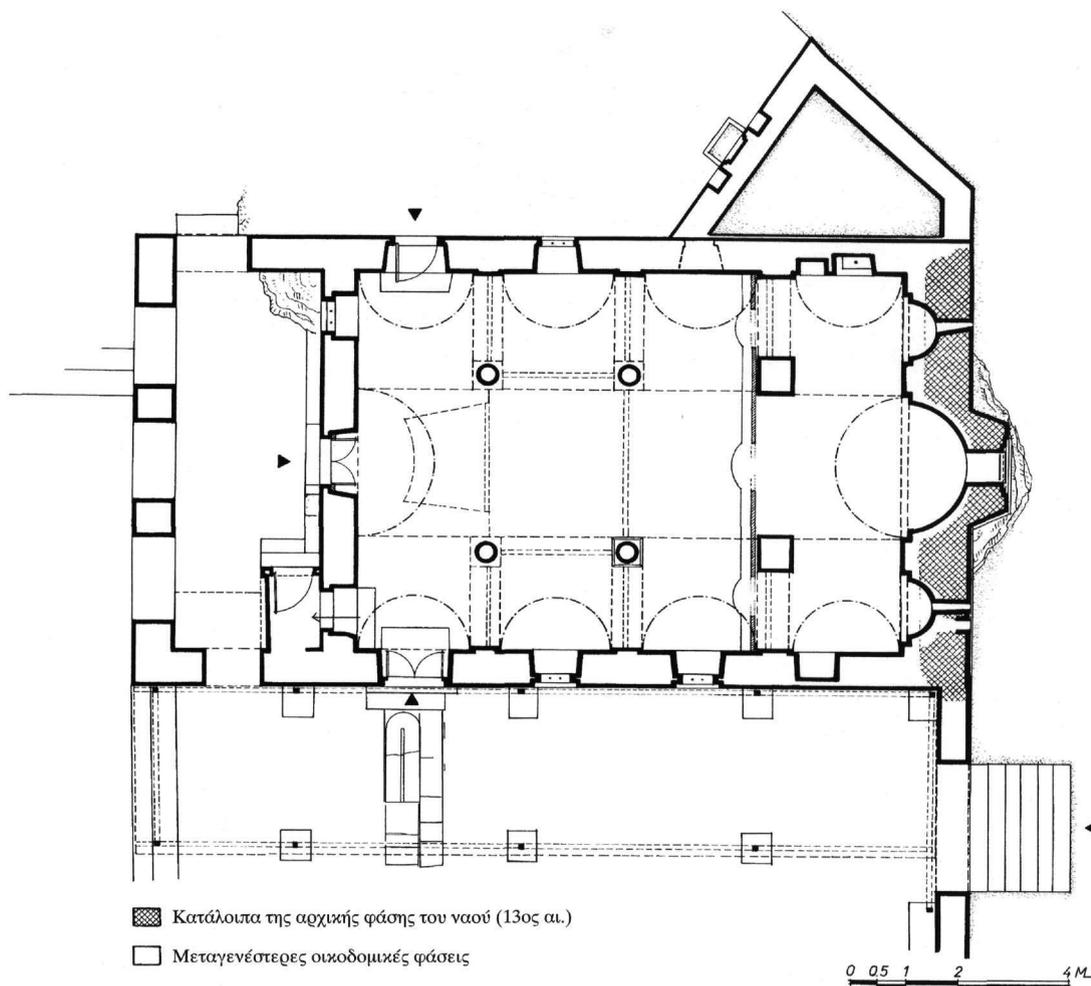
θησε την επανάσταση του Διονυσίου του Σκυλόσοφου στις αρχές του 17ου αιώνα. Βλ. Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, ό.π., 131. Ο Γ. Κορδάτος ελέγχει την πληροφορία αυτή ως αβάσιμη, ό.π., 189, σημ. 1.

⁵ Βλ. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, «Το σπίτι του Μητροπολίτη στη Μακρινίτσα», *Επώνυμα αρχοντικά των χρόνων της Τουρκο-*

κρατίας, έκδ. Ε.Μ.Π., Αθήνα 1986, 63-80.

⁶ Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, ό.π., 130.

⁷ Β. Σκουβαράς, *Από το λεμιώνα της παράδοσης. Πηλιορείτικα Β'*, Αθήνα 1983, 58.

Εικ. 3. Κάτοψη του ναού.

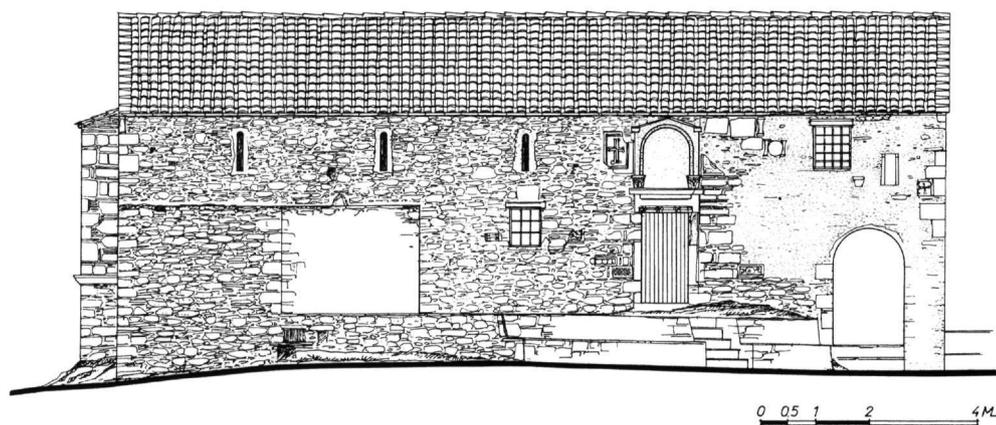
Στ. Μαμαλούκος υποστηρίζει ότι η βορειοανατολική γωνία του ναού ήταν αποτετημένη, πιθανώς λόγω της εκεί ύπαρξης κάποιου προγενέστερου κτιρίου⁸. Αυτό όμως δεν φαίνεται να είναι πιθανό, λόγω της εξαιρετικά ασυνήθιστης μορφής που θα ελάμβανε, σε αυτή την περίπτωση, το ιερό.

Ο ναός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τα κατάλοιπα της βυζαντινής φάσης στην ανατολική πλευρά, τα οποία ενσωματώθηκαν στο νεότερο ναό, όσο και για τον εντοιχισμένο γλυπτό του διάκοσμο⁹. Η βόρεια πλευρά και η είσοδος της (Εικ. 4), όπως και η ανατολική πλευρά του ναού (Εικ. 1), κοσμούνται με γλυπτά της μέ-

⁸ Μαμαλούκος, «Η ναοδομία στη Μαγνησία», 179 και εικ. 3 και 4 στις σ. 210 και 211 αντίστοιχα.

⁹ Για κάποια από τα γλυπτά της Επισκοπής βλ. Millet, «Remarques», ό.π. (υποσημ. 2), 210-215. Α. Ευγγόπουλος, «Τό ανάγλυφον τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλου», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 107-121, 320. Ο ίδιος, «Αρχάγγελος Μιχαήλ ο φύλαξ», *ΔΧΑΕ Α'* (1932), 18. Γ. Σωτηρίου, «Αραβικά διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος», *ΠΑΕ Γ'* (1932), 57-93. R. Lange, *Die byzantinische Reliefikonen*, Recklinghausen 1964, 114-116, αριθ. 42, 44, πίν. 42, 44. A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge, II (XIe-XIVe siècle)*, Παρίσι 1976.

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μαγνησία», στο *Μαγνησία, Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Αθήνα 1982, 162-168, εικ. 80-87, 90-96. Θ. Παζαράς, «Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασινής», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1984, 353-364. Ο ίδιος, «Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of 13th and Beginning of the 14th Century», *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Βελιγράδι 1985, 159-182. Ο ίδιος, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*,

Εικ. 4. Η βόρεια πλευρά του ναού.

σης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου σε δεύτερη χρήση. Τα γλυπτά προέρχονται από ναούς της γύρω περιοχής και από τη βυζαντινή Δημητριάδα, που καταστράφηκε στα μέσα του 11ου αιώνα¹⁰.

Οι εισοδοί του ναού ανοίγονται στο βόρειο, το δυτικό και το νότιο τοίχο, ενώ μία άλλη είσοδος, δίπλα στη δυτική, οδηγεί με ξύλινη κλίμακα στο γυναικωνίτη (Εικ. 5). Το εσωτερικό του ναού φωτίζεται από παράθυρα ανοιγμένα στα ψηλότερα σημεία του βόρειου τοίχου. Τα αντίστοιχα παράθυρα του νότιου τοίχου είναι σήμερα φραγμένα.

Οι δύο προς Β. κίονες του κυρίως ναού είναι μονολιθικοί και σε δεύτερη χρήση, ενώ οι δύο αντίστοιχοι προς Ν. αποτελούνται από λίθινους σπονδύλους. Το δάπεδο του ναού καλύφθηκε σε νεότερη εποχή με μωσαϊκό.

Από την τοιχογράφηση του 17ου αιώνα, που άλλοτε υπήρχε στο ναό, σώζονται ακόμη σε κακή κατάσταση παραστάσεις στο νότιο τοίχο. Πρόκειται για ολόσωμες μορφές αγίων που διατηρούν ελάχιστα κατάλοιπα χρωμάτων. Φαίνεται ότι οι περισσότερες παραστάσεις στο

εσωτερικό του ναού καταστράφηκαν κατά την πυρπόλησή του από τους Τούρκους το 1821. Οι τοιχογραφίες στο εξωτερικό του ναού, κάτω από το ξύλινο υπόστεγο¹¹, διατηρούνται σε καλύτερη κατάσταση, παρά τις φθορές που υπέστησαν στους νεότερους χρόνους.

Στο εσωτερικό του ναού, στον ανατολικό τοίχο του ιερού και σε βάθος 30-40 εκ. από το μέτωπο της τοιχοποιίας, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα ενός παλαιότερου στρώματος τοιχογράφησης¹². Επάνω από την πρόθεση διακρίνεται τμήμα της σκηνης των Εισοδίων της Θεοτόκου, επάνω από το διακονικό, στα αριστερά, τμήμα από την Ανάληψη και, τέλος, η Πεντηκοστή. Στα δεξιά της Πεντηκοστής μια διακοσμητική ταινία μμείται ορθομαρμάρωση. Οι τοιχογραφίες αυτού του στρώματος θα μπορούσαν να αποδοθούν, με βάση τα χαρακτηριστικά των προσώπων των μορφών, τις κινήσεις τους, τα χρώματα, τις πτυχώσεις των ενδυμάτων και άλλα στοιχεία, στο 16ο αιώνα. Η παρουσία τους είναι από την άποψη αυτή σημαντική τόσο για τη μεταβυζαντινή ζωγραφική στο Πήλιο και τη Μαγνησία¹³, όσο και για την

Αθήνα 1988, αριθ. 54Α-Δ, σ. 38-40, 64, 68-70, 99, 102, 105, 111, 142-143, 165, πίν. 30β-33 (στο εξής: *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*). Ο ίδιος, «Η γλυπτική στη Μακεδονία κατά την παλαιολόγια περίοδο», *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων, Β' Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 14-20 Δεκεμβρίου 1992*, Θεσσαλονίκη 2002, 478-479. Α. Liveri, *Die byzantinische Steinreliefs des 13. und 14. Jahrhunderts im griechischen Raum*, Αθήνα 1996, 48-49. Ρ. Androudis, «À propos des motifs d'allure orientale du sarcophage d'Anna Maliassenè», *Βυζαντινά* 20 (2000), 265-281. Ο ίδιος, «Sur le fragment d'un relief byzantin d'Episkopi», *Βυζαντινά* 21 (2000), 523-535. Ο ίδιος, «Sur les fragments d'une chaire épiscopale byzantine à Episkopi (Anò Volos)», *Βυζαντινά* 22 (2002), 143-168. Ο ίδιος (σε συνεργασία με τη

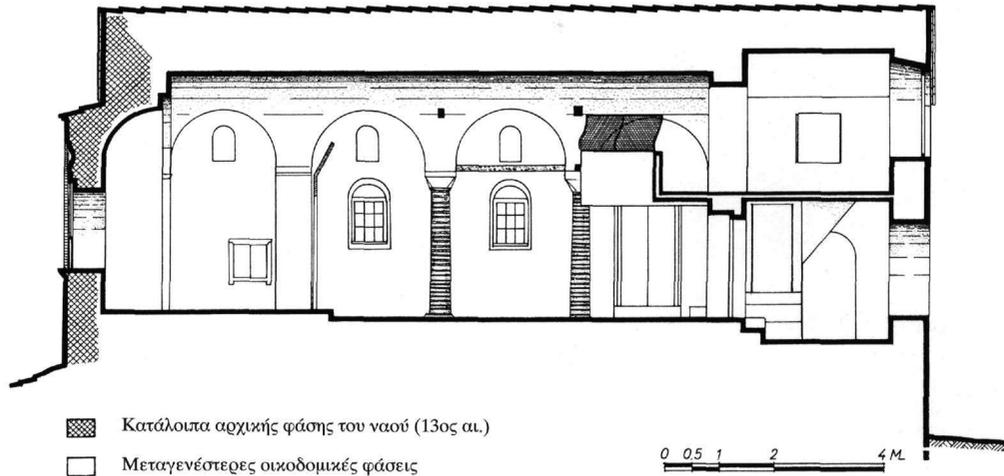
Μ. Κοντογιαννοπούλου), «Βυζαντινά γλυπτά του 10ου-12ου αιώνα σε ναούς του Πηλίου», *Ἐν Βόλω*, τ. 12 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2004), 40-43. Βλ. και Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 221-222, 501, 523, 527, 528, 581, 584, 598.

¹⁰ Α. Αβραμέα, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204*, Αθήνα 1974, 141.

¹¹ Από τις τοιχογραφίες σημαντικότερη είναι η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Υπάρχουν επίσης μορφές αγίων γυναικών και οι ολόσωμες μορφές των τριών Θεσσαλών μητροπολιτών, αγίου Βησσαρίωνος, αγίου Αχιλλείου και αγίου Ιακώβου.

¹² Οι τοιχογραφίες αυτές είναι αδημοσίευτες.

¹³ Για τη ζωγραφική του 16ου αιώνα στο χώρο του Πηλίου βλ. Μ.

Εικ. 5. Κατά μήκος τομή του ναού.

ιστορία του ίδιου του ναού. Μαρτυρούν ότι κατά την εποχή της αγιογράφησης του ο βυζαντινός ναός υπήρχε ακόμη, άγνωστο σε ποια κατάσταση διατήρησης. Η υποχώρηση του μετώπου του ανατολικού τοίχου με τις τοιχογραφίες από το αντίστοιχο σημερινό αποτελεί ένδειξη ότι το τελευταίο αποτελεί προσθήκη, πιθανότατα του 1638/9, στο παλιό μέτωπο του βυζαντινού τοίχου του ναού. Η διαμόρφωση λοιπόν των σημερινών κογχών δεν είναι η βυζαντινή. Η μετασκευή αυτή είναι ορατή και στην εξωτερική πλευρά του παραθύρου της κόγχης του διακονικού (Εικ. 3), όπου το παλαιότερο παράθυρο είναι φραγμένο και δίπλα του έχει διανοιχθεί μια φωτιστική σχισμή.

Η προσεκτική παρατήρηση, καταγραφή και μελέτη της δομής της ανατολικής τοιχοποιίας του ναού της Κοίμησης και των εντοιχισμένων σε αυτή γλυπτών, μας οδήγησαν σε μια οψιμότερη χρονολόγηση των καταλοίπων της βυζαντινής φάσης του ναού από το τέλος του 12ου αιώνα που είχε υποστηριχθεί παλαιότερα από τον Ν. Νικονάνο και την Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά¹⁴, άποψη την

οποία υιοθετούν μέχρι σήμερα, με αρκετές επιφυλάξεις, αρκετοί ερευνητές¹⁵. Οι δυσκολίες για την ακριβή χρονολόγηση μνημείων, όπως η βυζαντινή φάση του ναού της Κοίμησης, είναι πολλές, καθώς στο 13ο αιώνα επιβίωσαν πολλά στοιχεία της αρχιτεκτονικής του 12ου¹⁶. Η δυσκολία ακόμη και της διάκρισης μνημείων του 12ου από τον 13ο αιώνα έχει ήδη επισημανθεί¹⁷. Ο Ν. Νικονάνος απέδωσε λοιπόν την αρχική φάση του ναού της Επισκοπής στο 12ο αιώνα, μετά από σύγκριση με το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Μέριμπακα της Αργολίδας και με το καθολικό της μονής της Βλαχέρνας στην Ηλεία, χωρίς όμως να διευκρινίζει με ποια από τις φάσεις του. Την απόδοσή του στο 13ο αιώνα (πιθανόν στο πρώτο μισό) πρότεινε, ήδη από το 1984, ο Γ. Βελένης¹⁸. Ο Χ. Μπούρας και η Λ. Μπούρα υποστήριξαν μια πιθανή ένταξη του μνημείου «στην περίοδο της Φραγκοκρατίας»¹⁹. Αντίθετα, ο Στ. Μαμαλούκος χρονολόγησε πρόσφατα το ναό στον προχωρημένο 13ο αιώνα²⁰.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο ναός έχει μία τριπλευρη, ελαφρά προεξέχουσα εξωτερικά αιψίδα ιερού, που

Nanou, «Aspects de la peinture murale du XVIe siècle sur le Mont-Réliou», *ΧΧε CIEB, Pré-actes*, III, Παρίσι 2001, 361. Η ίδια, «Οψεις της τοιχογραφίας στο Πήλιο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (1550-1830)», *Έν Βόλω*, τ. 12 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2004), 70-71.

¹⁴ Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί*, 162-163. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. (υποσημ. 9), 155-158. Νικονάνος, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», ό.π. (υποσημ. 2), 8-9. Τη χρονολόγηση του ναού στο 12ο αιώνα, χωρίς όμως κανένα σχόλιο, υποστήριξε και ο G. Miles («Classification of Islamic Elements in Byzantine Architectural Orna-

ment in Greece», *Actes du XIIIe CIEB*, III, Βελιγράδι 1963, 287).

¹⁵ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 76-77, 222, 337, 487, 501, 523, 527, 528, 581, 584, 598.

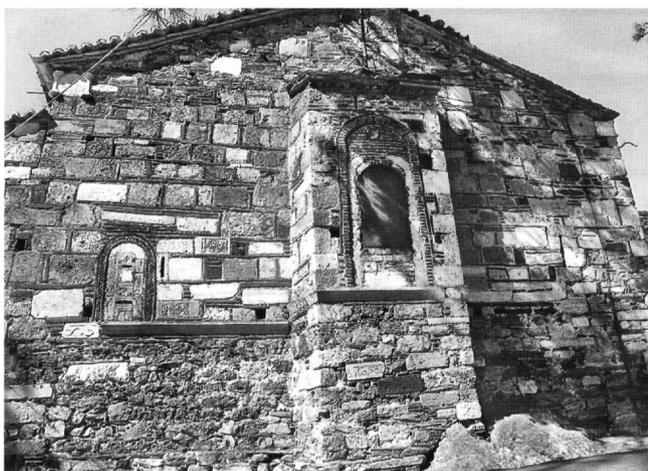
¹⁶ Ό.π., 595.

¹⁷ Ό.π., 329, 594-596.

¹⁸ Βελένης, *Ερμηνεία*, 97, 195.

¹⁹ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 337.

²⁰ Μαμαλούκος, «Οι βυζαντινοί ναοί της Μαγνησίας», 14. Ο ίδιος, «Η ναοδομία στη Μαγνησία», 180.

Εικ. 6. Η εξωτερική όψη της αψίδας του ιερού.

το ύψος της ξεπερνά τα 5 μ. (Εικ. 6). Η τοιχοποιία αποτελείται από λαξευτούς και ημιλαξευμένους δόμους από μάρμαρο και πωρόλιθο, πλίνθους και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε πρώτη, αλλά κυρίως σε δεύτερη χρήση. Οι γωνίες της αψίδας του ιερού είναι καλοκτισμένες, με ορθογώνια λαξευμένους ασβεστολιθικούς και πώρινους γωνιόλιθους. Την αψίδα επιστέφει ένα πλίνθινο οδοντωτό γείσο (Εικ. 6). Η τοιχοποιία είναι αμελής, κτισμένη με τεμάχια πλίνθων και κεράμων και αργούς λίθους κάτω από τους μαρμάρινους κοσμήτες της ποδιάς των παραθύρων του ιερού. Στα ψηλότερα σημεία οικοδομήθηκε με το ελεύθερο πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Παρ' όλα αυτά, δεν σχηματίζονται σε κανένα σημείο οριζόντιες συνεχείς στρώσεις, διότι οι λίθοι δεν έχουν όλοι το ίδιο ύψος. Στους οριζόντιους αρμούς της τοιχοποιίας τοποθετήθηκε από μία πλίνθος, όμως δεν λείπουν και σειρές πλίνθων. Αντίθετα, στους κατακόρυφους αρμούς διακρίνονται μία ή δύο κατακόρυ-

φες πλίνθοι, αλλά και οριζόντια ή επάλληλα τοποθετημένα πλινθία²¹, ενώ παρεμβάλλονται σποραδικά και μικρές πλίνθινες εγχάρακτες πλάκες, με απλά γεωμετρικά σχέδια (Εικ. 7)²².

Το πλαίσιο του μονόλοβου φραγμένου παραθύρου του διακονικού, διαμορφωμένο από καλά λαξευμένο πωρόλιθο, περιτρέπει μια ζώνη με δισέψιλον και περιβάλλουσα πλίνθο. Αντίθετα, η πρόθεση έχει ως παράθυρο μια στενή φωτιστική σχισμή. Από το αρχικό δίλοβο παράθυρο του ιερού διατηρούνται σήμερα οι λοβοί με την περιβάλλουσα πλίνθο, το υψίκορμο τοξωτό πλίνθινο πλαίσιο (επίσης με περιβάλλουσα πλίνθο) και το πλινθόκτιστο τύμπανό του (Εικ. 6), που βρίσκεται σε ελαφρά υποχώρηση από το μέτωπο του τοίχου της αψίδας. Κοσμείται στο κέντρο με ένα σκυφίο μέσα σε ένα ελαφρά τραπεζιόσχημο πλίνθινο πλαίσιο και τέσσερις σειρές δισέψιλον και συνεχή αντίνωτα έψιλον (Εικ. 8).

Από το αρχικό αυτό παράθυρο φαίνεται ότι προέρχεται ο αμφικιονίσκος που εντοιχίστηκε ως υπέρθυρο στη βόρεια είσοδο του ανακατασκευασμένου τμήματος του ναού (Εικ. 2). Ο αμφικιονίσκος έχει το απαραίτητο για το πάχος του τοίχου μέγεθος και ανάγλυφη διακόσμηση στα συμφυή με τον κορμό κιονόκρανα. Στη μία (τη στενή εσωτερική του πλευρά) διαμορφώνεται «ημικίονας» οκταγωνικής διατομής και κιονόκρανο, που είναι συμφυή με τον πεπλατυσμένο «πεσσό». Η άλλη στενή πλευρά του φέρει τέσσερα βεργία που συμπλέκονται ανά δύο σχηματίζοντας δύο «τροπικές» (ο όρος γνωστός και ως «άμμα» ή «ηράκλειον άμμα»), θέμα γνωστό ήδη από την αρχαιότητα²³. Η κορυφή του αμφικιονίσκου κοσμείται με εξάφυλλο ρόδακα εντός μεταλλίου.

Έξι αμφικιονίσκοι ανάλογης μορφής με τον παραπάνω κοσμούν και τα διασκευασμένα παράθυρα των κογχών του ιερού στο βυζαντινό καθολικό της μονής του Αγίου Λαυρεντίου, επάνω από το ομώνυμο χωριό του Πηλίου²⁴, ενώ ένας παρόμοιος αμφικιονίσκος εντοιχίστηκε

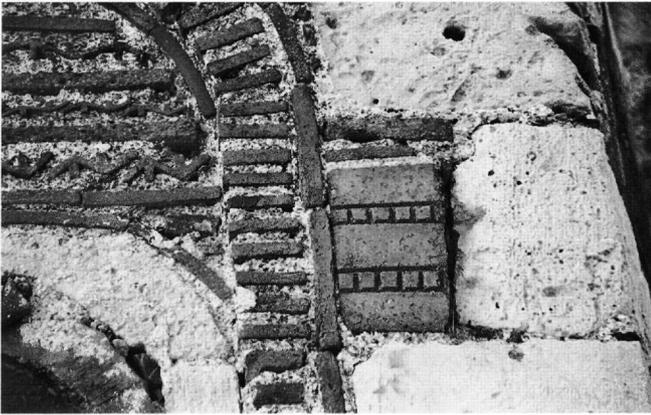
²¹ Η χρήση πλινθίων τοποθετημένων οριζόντια στους κατακόρυφους αρμούς απαντά και στη νότια Ελλάδα, βλ. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί*, 155.

²² Η μεγαλύτερη από αυτές τις πλάκες, στα αριστερά της κόγχης, επάνω από το μεταγενέστερο άνοιγμα της κόγχης του διακονικού, έχει διαστάσεις 17×17 εκ.

²³ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 527, σημ. 66. Για το θέμα βλ. Α. Μπούρα, «Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων», *Βυζαντινά* 5 (1973), 139 κ.ε. Η ίδια, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 108. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, 112-113, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επί-

σης Ι. Kalavrezou-Maxeiner, «The Byzantine Knotted Column», *Byzantina Metabyzantina, Byzantine Studies in Honor of M. V. Anastos*, 4, Malibu 1985, 95-103.

²⁴ Για το καθολικό βλ. κυρίως Ν. Παννόπουλος, «Η επί του Πηλίου Μονή του Αγίου Λαυρεντίου», *ΕΕΒΣ* 11 (1935), 385-408. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, «Παρατηρήσεις στο μοναστήρι του Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου», *ΔΧΑΕ Θ'* (1977-1979), 223-246. Μ. Χατζηγιάννης, «Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στο βυζαντινό ναό του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο», *ΘεσΣΗμ* 21 (1992), 49-80. Μαμαλούκος, «Οι βυζαντινοί ναοί της Μαγνησίας», 34-35. Ο ίδιος, «Η ναοδομία στη Μαγνησία», 184-186, εικ. 9-11.

Εικ. 7. Εγγράρακτη κεραμική πλάκα στην αφίδα του ιερού.

στο νεότερο ναό του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, ο οποίος κτίστηκε στη θέση του βυζαντινού καθολικού της μονής του Προδρόμου στη Νέα Πέτρα, που ίδρυσαν το 1271 ο τοπικός άρχοντας της Μαγνησίας Νικόλαος Κομνηνός Μαλιασηνός και η σύζυγός του Άννα, ανεψιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ του Παλαιολόγου²⁵.

Όσον αφορά το εγγεγραμμένο παράθυρο του ναού της Κοίμησης της Επισκοπής, η πρακτική αυτή είχε ιδιαίτερη εφαρμογή στο νότιο ελλαδικό χώρο²⁶. Επίσης, τα τοξωτά πλαίσια στο ναό τονίζονται με διακοσμητικές κεραμοπλαστικές ζώνες που κατεβαίνουν μέχρι και την ποδιά των παραθύρων. Όπως επισήμανε και ο Γ. Βελένης, το στοιχείο αυτό απαντά σε μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου²⁷, όπως και στο καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο της Αγιάς²⁸.

Το τύμπανο του παραθύρου στην ανατολική πλευρά της Κοίμησης κοσμούν τέσσερις σειρές πλίνθινων κοσμημάτων με τέσσερις σειρές δισέφυλλον και συνεχή αντί-

νατα έφυλλον. Τα κοσμήματα έχουν γωνιώδη μορφή δισέφυλλον και, όπως εύστοχα επισημάνθηκε, είναι ανάλογα με αντίστοιχα στο ναό του Μέριμπακα στην Αργολίδα και στην πρώτη φάση του καθολικού της μονής Βλαχέρνας στην Ηλεία²⁹. Ο ναός του Μέριμπακα, που μέχρι πρόσφατα χρονολογούνταν στα τέλη του 12ου αιώνα, αποδίδεται τελευταία στο 13ο αιώνα³⁰.

Δισέφυλλον υπάρχουν και σε έναν κατακόρυφο αρμό του ναού της Κοίμησης. Επάνω από το τύμπανο του αφιδώματος και κάτω από την επίστεψη της αφίδας διακρίνονται δύο μικροί ανισομεγέθεις πλίνθινοι σταυροί. Όψιμα φαίνεται να είναι και τα πλίνθινα πλακίδια με τα εγχάρακτα γεωμετρικά κοσμήματα. Κάποια από τα σχέδια των πλακιδίων απηγούν αντίστοιχα που βρίσκονται στις ράχες των έγκοπτων πλίνθων στα μνημεία της αρχιτεκτονικής του Δεσποτάτου της Ηπείρου³¹. Ο Γ. Βελένης θεώρησε ως στοιχείο οψιμότητας της αφίδας της Επισκοπής (μετά το 12ο αιώνα) την παρουσία του σκυφίου μέσα σε πλαίσιο στο τύμπανο του αφιδώματος³². Η παρουσία των κοίλων αγγείων που κοσμούν τους βυζαντινούς ναούς απασχόλησε τους ερευνητές. Βέβαια, η διασύνδεση με την αρχιτεκτονική παρουσιάζει προβλήματα και δεν αποτελεί ασφαλές τεκμήριο χρονολόγησης των ναών, καθώς τα σκυφία θα μπορούσαν να είναι παλαιότερα ή ακόμη να εντοχίστηκαν αργότερα.

Η κούπα της Επισκοπής (Εικ. 8), με εφυάλωση χρώματος λευκού, ανοικτού καφέ και μπλε κοβαλτίου, είναι ημισφαιρική, έχει ύψος 10 και διάμετρο 20 περίπου εκ. Φέρει τετράλοβο κόσμημα που ξεκινά από ένα κεντρικό τετράγωνο που κοσμεύεται με γεωμετρικά σχέδια. Το περίγραμμα του κοσμήματος τονίζουν λευκές και γαλάζιες ταινίες. Οι λοβοί φέρουν στο εσωτερικό τους γραπτό διάκοσμο που μιμείται ψαροκόκαλο. Τα διάκενα ανάμεσα στους λοβούς πληρούνται με ημίφυλλα.

²⁵ Ο ναός και τα βυζαντινά γλυπτά του παραμένουν αδημοσίευτα. Για την ιστορία της μονής βλ. Ν. Παννόπουλος, «Αί παρά τήν Δημητριάδα βυζαντινά μοναί», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), 223-229. Ο ίδιος, «Αί παρά τήν Δημητριάδα βυζαντινά μοναί. Μέρος δεύτερον. Τά σωζόμενα μνημεία», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 235-236. F. Hild - J. Koder, *Hellas und Thessalia* (TIB 1), Βιέννη 1976, 210-211.

²⁶ Βελένης, *Ερμηνεία*, 118.

²⁷ Ό.π., 97, 119. G. Velenis, «Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School», *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Βελιγράδι 1988, 282.

²⁸ Βελένης, *Ερμηνεία*, 122-123. Velenis, «The Origins of the School», ό.π.

²⁹ Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί*, 163, σημ. 609. Ο ίδιος, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», ό.π. (υποσημ. 2), 9.

³⁰ Για την Κοίμηση της Θεοτόκου στον Μέριμπακα και τις νεότερες απόψεις για τη χρονολόγησή της, βλ. κυρίως Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, ιδιαίτ. 331-333.

³¹ Για τις έγκοπτες πλίνθους στα μνημεία της αρχιτεκτονικής του Δεσποτάτου της Ηπείρου βλ. Κ. Τσουής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ύστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988, 117-138. Ανάλογα κοσμήματα στις ράχες έγκοπτων πλίνθων εντοπίσαμε στις βυζαντινές τοιχοποιίες του ναού του Αγίου Γεωργίου Ζαβλαντίων (σημ. Παλαιόπυργος) Τρικάλων. Βλ. Π. Ανδρούδης, «Οι ναοί του Αγ. Γεωργίου και Αγ. Αιλλείου στο χωριό Παλαιόπυργος (Ζαβλάντια) Τρικάλων», *Τρικαλινά* 14 (1994), 161-164, εικ. 11-13.

³² Βελένης, *Ερμηνεία*, 195, σημ. 1.

Εικ. 8. Ισπανομαυριτανική κούπα εντοιχισμένη στην αφίδα του ιερού.

Ανάλογης μορφής διάκοσμο έχει ημισφαιρική κούπα από την Τυνησία, που αποδίδεται από τον Α. Daoulatli σε μουσουλμανικό εργαστήριο της μαυριτανικής Ισπανίας³³. Μία άλλη ισπανομαυριτανική κούπα, επίσης από την Τυνησία, με ακτινωτό διάκοσμο, παραλλαγή της προηγούμενης³⁴, παρουσιάζει ομοιότητες με την εντοιχισμένη κούπα στην κόγχη του ιερού στο παρεκκλήσιο των Αγίων Αναργύρων της μονής Βατοπεδίου (1371)³⁵. Οι ισπανομαυριτανικές κούπες με εφυάλωση και τον ίδιο διάκοσμο χρονολογούνται στο 13ο-14ο αιώνα³⁶. Οι μελετητές της κεραμικής τις απέδιδαν, μέχρι πρόσφατα, σε εργαστήριο της Αλάμπρας, λόγω της ομοιότητάς τους με αμφορείς που ίσως προέρχονταν από την πόλη αυτή. Τελευταία υποστηρίχθηκε ότι τα εργαστήρια παραγωγής τους δεν θα πρέπει να αναζητηθούν στην Αλάμπρα, αλλά στη Μάλαγα³⁷. Η κούπα της Επισκοπής πρέπει λοιπόν να έφτασε από την Ισπανία στην περιοχή

του Βόλου, ως προϊόν εμπορικής συναλλαγής. Το κόνιαμα εφαρμογής της κούπας στο πλαίσιο του ναού (ασβεστοκόνιαμα με χονδρό χαλίκι), είναι όμοιο με αυτό της υπόλοιπης αφίδας. Η κούπα φαίνεται να τοποθετήθηκε στην αφίδα, όντας ήδη σπασμένη σε ένα τμήμα της και επομένως μη χρήσιμη για άλλο σκοπό, σε ένα πλίνθινο πλαίσιο ειδικά διαμορφωμένο γι' αυτή. Με δεδομένο ότι εντοιχίστηκε κατά τη διάρκεια της ανέγερσης του ναού, θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε την αρχική του φάση τουλάχιστον στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα.

Όπως είναι γνωστό, η εντοιχισή πινακίων-σκυφίων στις αφίδες των βυζαντινών ναών απαντά στο νότιο ελλαδικό χώρο ήδη από τον 11ο αιώνα³⁸. Αργότερα, πιθανότατα κατά το 13ο αιώνα αλλά και λίγο αργότερα, διαδόθηκε στην Ήπειρο· μεμονωμένα παραδείγματα εντοπίστηκαν στη Θεσσαλία, την Κέρκυρα και τη Λευκάδα κατά το 13ο-15ο αιώνα³⁹. Θραύσματα κεραμικών αγγείων υπάρχουν στη νότια πλευρά του καθολικού της μονής Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη⁴⁰, στο παρεκκλήσιο των Αγίων Αναργύρων στη μονή Βατοπεδίου⁴¹ και στη νότια πλευρά του εξωνάρθηκα στο καθολικό της μονής Χελανδαρίου⁴².

Από τα γλυπτά της ανατολικής πλευράς του ναού της Κοίμησης ξεχωρίζει ένας επιπεδόγλυφος κοσμήτης (ή πεσίσκος) του 12ου αιώνα, με διάκοσμο από ημίφυλλα, σε δεύτερη χρήση (Εικ. 9). Στη νότια πλευρά της κόγχης του ιερού έχει εντοιχιστεί, σε δεύτερη επίσης χρήση, ένας λοξότμητος κοσμήτης, του 12ου-13ου αιώνα, με διάκοσμο από εφραπτόμενα καρδιάσχημα επιπεδόγλυφα ανθέμια (Εικ. 10)⁴³. Στο ναό εντοπίζονται και ορθογώνιοι δόμοι από ντόπιο γκρίζο μάρμαρο με άγνωστη αρχική χρήση. Ανάλογοι γωνιόλιθοι με λαξευμένες τις δύο όψεις τους είναι εντοιχισμένοι στη βορειοδυτική γωνία (1639) του ναού (Εικ. 11 και 12). Ο διάκο-

³³ Α. Daoulatli, «Céramiques andalouses à reflets métalliques découvertes à la Kasbah de Tunis», *La céramique médiévale en Méditerranée occidentale Xe-XVe siècles (Valbonne, 11-14 septembre 1978)*, Παρίσι 1980, 347-348, αριθ. 13.

³⁴ Ο.π., 347-348, αριθ. 14.

³⁵ Έγχρωμη απεικόνιση της κούπας βλ. Π. Θεοχαρίδης, «Το συγκρότημα του περιβόλου», *Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - ιστορία - τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, τ. Α', 115, εικ. 119. Κ. Tsouris, «A Bowl Embedded in Vatopedi Monastery», *BalkSt* 39 (1998), 5-14.

³⁶ Daoulatli, ό.π., 347-348.

³⁷ Ο.π., 346, σημ. 12.

³⁸ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 471-475, όπου και η μέχρι τώρα σχετική βιβλιογραφία.

³⁹ Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 107-116. Για τα κεραμικά αυτά βλ. Κ. Tsouris, «Glazed Bowls in the Late Byzantine Churches of North-Eastern Greece», *ArchMed* XXIII (1996), 603-624.

⁴⁰ Βλ. Η. Philon, «Thessaloniki, Andalusia, and the Golden Horn», *BalkSt* 26 (1985), 303-306.

⁴¹ Tsouris, «A Bowl Embedded», ό.π., 5-14.

⁴² Αδημοσίευτο. Το θραύσμα έχει εφυάλωση και διατηρεί χρώματα λευκό, ανοικτό καφέ και μπλε του κοβαλτίου.

⁴³ Διάκοσμος ανάλογης μορφής σε κοσμήτες ή επιστύλια τέμπλου υπάρχει και σε επιστύλια που βρίσκονται στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών. Βλ. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 204-205, αριθ. 287 και 288, όπου παραθέτει και ανάλογα παραδείγματα του 13ου-14ου αιώνα από τη μονή της Παναγίας στο Τσάγεζι, τη μονή Κορώνης Πίνδου κ.ά.

Εικ. 9. Κοσμήτης ή πεσσίσκος επάνω από το παράθυρο του διακονικού (12ος αι.).

ομός τους αναπτύσσεται κυρίως με θέματα εντός σηρίκων τροχών. Κάποια από τα θέματα είναι όμοια με αντίστοιχα του 11ου αιώνα, διαφέρουν όμως ως προς την εκτέλεση και τη διάταξή τους και φαίνεται να είναι μεταγενέστερα. Τα γλυπτά αυτά προέρχονται από κάποιο τοπικό εργαστήριο του 12ου ή ίσως των αρχών του 13ου αιώνα⁴⁴.

Η αρχική χρήση των γωνιολίθων αυτών είναι άγνωστη. Ίσως ήταν κτισμένοι ως πλαίσια περιθυρωμάτων, ώστε να είναι ορατές μόνο οι διακοσμημένες όψεις τους⁴⁵. Δεν αποκλείεται βέβαια να ήταν εντοιχισμένοι ως επίκρανα παραστάδων, όπως οι αντίστοιχοι ανάγλυφοι δόμοι στο ναό της Περιβλέπτου στον Μυστρά⁴⁶. Οι αποκρούσεις των εντοιχισμένων γλυπτών που αποδώσαμε στον 11ο-12ο αιώνα, ενδείξεις επαναχρησιμοποίησής τους, οδηγούν στην οψιμότερη χρονολόγηση του ανατολικού τοίχου του ναού (13ος αι.).

Εικ. 10. Λοξότμητος κοσμήτης (12ος-13ος αι.) στην ποδιά της κόγχης του ιερού.

Παρόμοια γλυπτά σε δεύτερη χρήση εντοπίσαμε και σε μεταβυζαντινούς ναούς της περιοχής, όπως είναι ο Άγιος Νικόλαος Πορταριάς⁴⁷, ο Άγιος Ιωάννης επάνω από την Πορταριά, στη θέση του καθολικού της βυζαντινής μονής του Προδρόμου Νέας Πέτρας, του 13ου αιώνα, ο Άγιος Γεώργιος κοντά στην Επισκοπή⁴⁸. Από τα εντοιχισμένα βυζαντινά γλυπτά στο βόρειο τοίχο της Κοίμησης ξεχωρίζουν, εκτός από τους δόμους που προαναφέραμε, θωράκιο με παράσταση λημνίσκου, του 13ου αιώνα (Εικ. 13), αποτμήματα πεσσίσκων⁴⁹ και κιονοκράνων τέμπλου και δύο επιθήματα αμφικιονίσκων παραθύρων⁵⁰. Ανάμεσά τους και ένα μεσοβυζαντινό γλυπτό με ανάγλυφη επιγραφή: ΘΕ(Ο)ΔΩΡΟΥ⁵¹. Στο ναό της Κοίμησης υπήρχαν, εντοιχισμένα σε διαφορετικές θέσεις, και τα γλυπτά από τους ναούς του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και της Οξείας Επισκέψεως (13ος αι.)⁵². Ίσως είχαν μεταφερθεί και εντοιχιστεί κατά την

⁴⁴ Ανδρούδης - Κοντογιαννοπούλου, «Βυζαντινά γλυπτά», ό.π. (υποσημ. 9), 42-43.

⁴⁵ Ανάλογης μορφής δόμους, συμφυείς με περιθύρωμα, του 13ου αιώνα, συναντούμε στο νότιο τοίχο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Μέριμπακα της Αργολίδας, βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 334, εικ. 387.

⁴⁶ Βλ. Α. Λούβη-Κίζη, «Οι κτήτορες της Περιβλέπτου στον Μυστρά», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 113, εικ. 16.

⁴⁷ Ανδρούδης - Κοντογιαννοπούλου, «Βυζαντινά γλυπτά», ό.π. (υποσημ. 9), 42.

⁴⁸ Ό.π., 40, 42.

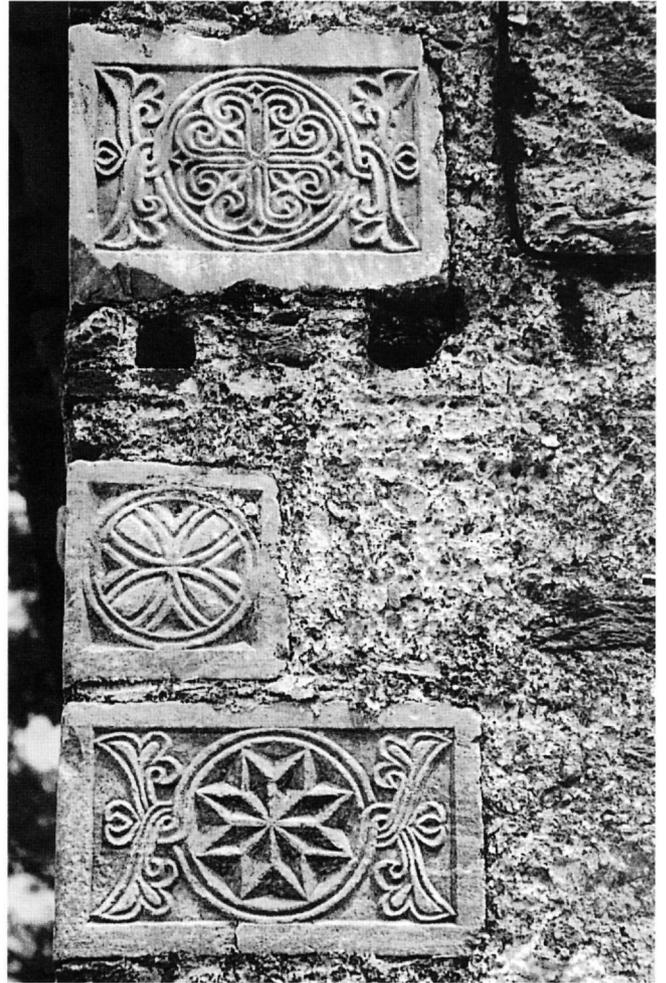
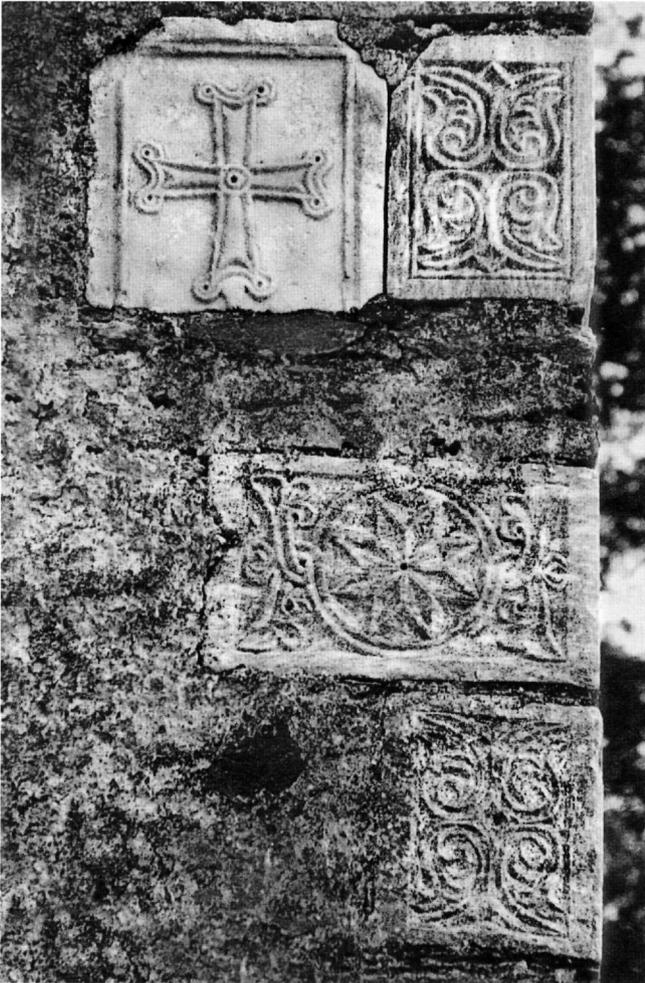
⁴⁹ Άλλοι ερευνητές χρονολόγησαν τους πεσσίσκους αυτούς στο 12ο αιώνα. Βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 76, 77.

⁵⁰ Τα επιθήματα κοσμούνται με φυλλοφόρο σταυρό, τον οποίο

πλαισιάνουν ελισσόμενοι βλαστοί. Ανάλογα επιθήματα αμφικιονίσκων παραθύρου υπάρχουν, σε δεύτερη χρήση, και στη δυτική όψη του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου (1767) στην πλατεία της Παναγίας στη Μακρινίτσα.

⁵¹ Έχει διαστάσεις 48×22 εκ.

⁵² Για τα γλυπτά αυτά βλ. Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, ό.π. (υποσημ. 1), 130. Ευγγόπουλος, «Το ανάγλυφον της Επισκοπής», ό.π. (υποσημ. 9), 107-121. Ο ίδιος, «Αρχάγγελος Μιχαήλ», ό.π. (υποσημ. 9), 18. Σισιλιάνος, *Η Μακρινίτσα και το Πήλιον* (υποσημ. 2), 160-161. Lange, *Byzantinische Reliefikonen* (υποσημ. 9), 114-116. Το ανάγλυφο του αρχαγγέλου Μιχαήλ ήταν εντοιχισμένο στη στέρνα που βρίσκεται σε επαφή με τη βορινή πλευρά του ναού (Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, ό.π., 130. Σισιλιάνος, ό.π., 160), ενώ το ανάγλυφο της Οξείας Επισκέψεως ήταν εντοιχισμένο στην εξωτερική ανατολι-

Εικ. 11-12. Μαρμάρινοι γωνιόλιθοι (13ος αι.) στη βορειοδυτική γωνία του ναού.

ανακαίνισή του ναού το 1639⁵³. Γλυπτά της Επισκοπής εκλάπησαν από τους Ιταλούς κατά την περίοδο της κατοχής⁵⁴. Ο Θ. Παζαράς απέδωσε κάποια επιπεδόγλυφα από λευκό και γκριζό μάρμαρο, που βρίσκονται στην ανακατασκευασμένη τοιχοποιία στη βόρεια και τη δυτική πλευρά του ναού, στις στενές και σε μια από τις μα-

κρές πλευρές της σαρκοφάγου της Άννας Παλαιολογίνας⁵⁵, συζύγου του Νικολάου Μαλιασηνού⁵⁶, που έλαβε πριν από το θάνατό της το μοναχικό σχήμα με το όνομα Ανθούσα.

Στην ποδιά της μετασκευασμένης το 1639 κόγχης του διακονικού ενσωματώθηκε μία μαρμάρινη πλάκα (διαστ.

κή τοιχοποιία του ναού, επάνω από το παράθυρο της πρόθεσης (Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, ό.π., 130. Ευγγόπουλος, «Το ανάγλυφον της Επισκοπής», ό.π., 107). Τα δύο γλυπτά, μετά από πολλές περιπέτειες, έχουν μεταφερθεί για φύλαξη σε ναό της περιοχής.

⁵³ Ν. Παννόπουλος, «Οί δύο μεσαιωνικοί Άλμυροι καί ὁ νῦν», *Ἐπετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Πατρασσός* 8 (1904), 35.

⁵⁴ Π. Βασιλείου, «Επισκοπή Ἄνω Βόλου», *Ἐν Βόλῳ* 6 (Καλοκαίρι 2002), 9. Είναι άγνωστη η τύχη των γλυπτών που κοσμούσαν την κόγχη του ναού του Γενεσίου του Προδρόμου στο λόφο της Επι-

σκοπής (απεικονίζεται σε φωτογραφία του Γ. Λαμπάκη, του 1895, που φυλάσσεται στο Φωτογραφικό Ἀρχεῖο του Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, αριθ. αρνητ. 2161).

⁵⁵ Παζαράς, «Συμπλήρωση της σαρκοφάγου», ό.π. (υποσημ. 9). Ο ίδιος, «Reliefs of a Sculpture Workshop», ό.π. (υποσημ. 9). Ο ίδιος, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, 142-144, πίν. 30-34. Androurdis, «Motifs d'allure», ό.π. (υποσημ. 9).

⁵⁶ Ἦταν γιος του Κωνσταντίνου Μαλιασηνού, ιδρυτοῦ της μονῆς της Θεοτόκου της Οἰξείας Επισκοπῆς στη Μακρινίτσα.

69×58, ύψ. 7 εκ.) από σαρκοφάγο, που έφερε εγγράρακτο σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες. Ένα επίκρανο πεσσού (52×52 εκ.), παραχωμένο κάτω από το μωσαϊκό δάπεδο, χρησιμοποιήθηκε ως βάση του νοτιοανατολικού κίονα. Καθεμιά από τις δύο απέναντι πλευρές του κοσμείται με κρινάνθημα, μέταλλα κ.ά.

Τρία από τα επιπεδόγλυφα σε δεύτερη χρήση, που είναι εντοιχισμένα στο ναό –αετωματική πλάκα (Εικ. 14)⁵⁷ και δύο αποτμήματα πλακών (Εικ. 15)⁵⁸–, θα πρέπει να προέρχονται από θρόνο, πιθανότατα επισκοπικό, μορφής ανάλογης με τον αντίστοιχο του 11ου-12ου αιώνα στο ναό του San Michele στο Monte Sant'Angelo της Ιταλίας και με άλλους θρόνους στην Ιταλία⁵⁹. Η αετωματική πλάκα θα πρέπει να αποτελούσε το ερεισίνωτο⁶⁰ και τα δύο αποτμήματα να χρησίμευαν ως ερεισίστρες. Με βάση το διάκοσμό του, το πρωτότυπο για τα ελληνικά δεδομένα γλυπτό αυτό σύνολο θα μπορούσε να αποδοθεί στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα, καθώς ο διάκοσμός του έχει ομοιότητες με τον αντίστοιχο της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής⁶¹.

Όσον αφορά τα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία, η βυζαντινή φάση του ναού της Επισκοπής παρουσιάζει επιρροές από την αρχιτεκτονική της «ελλαδικής σχολής»⁶², αλλά και από την αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου (περιβάλλουσες διακοσμητικές ζώνες σε συνδυασμό με απλά πλίνθινα τόξα). Το πιο κοντινό στο ναό μας παράδειγμα είναι ο Άγιος Νικόλαος στα Κανάλια της Μαγνησίας, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα⁶³. Στην κύρια όψη της αψίδας του ναού της Κοίμησης και στην αντίστοιχη του Αγίου Νικολάου φαίνεται ότι εφαρμόστηκαν οι ίδιες κατασκευαστικές αρχές. Οι ομοιότητες

Εικ. 13. Θωράκιο με διακόσμηση λημνίσκου (13ος αι.).

αφορούν στη χρήση λοξότοιμων μαρμαρίνων κοσμητών στην ποδιά του δίλοβου παραθύρου, στην τοποθέτηση πλίνθων στην τοιχοποιία επάνω από την άνω απόληξη του τοξωτού πλαισίου, στη χρήση καλά λαξευμένων πωρολίθων στις πλευρές και στις γωνίες της τρίπλευρης αψίδας, όπως και στην τοποθέτηση ενός σκυφίου στο τύμπανο του αψιδώματος⁶⁴. Στο ναό της Επισκοπής όμως το παράθυρο διαμορφώνεται πιο απλά, καθώς το τοξωτό πλαίσιο είναι μονό, ενώ στον Άγιο Νικόλαο είναι τριπλό και βαθμιδωτό. Μία ακόμη διαφορά επισημαίνεται και στα κεραμικά δισέφυλλον, τα οποία στο ναό των Καναλίων είναι καμπύλα, πρακτική αρκετά συνηθισμένη στο 13ο αιώνα⁶⁵.

Στην ανατολική όψη του ναού της Κοίμησης είναι έκδηλη η ελευθερία της σύνθεσης και η έντονα διακοσμητι-

⁵⁷ Η πλάκα ήταν παλαιότερα εντοιχισμένη σε ένα προσκυνητάρι, στην αρχή του μονοπατιού που οδηγεί στην κορυφή του λόφου της Επισκοπής. Βλ. Σισιλιάνος, *Η Μακρονίτσα και το Πήλιον*, (υποσημ. 2), εικόνα στη σ. 105. Η πλάκα φαίνεται ότι μεταφέρθηκε στο εσωτερικό του ναού της Κοίμησης κατά τη διάρκεια των έργων ανάπλασης του λόφου (1949-1950). Για την πλάκα και την ερμηνεία της βλ. Androudis, «Sur les fragments d'une chaire épiscopale», ό.π. (υποσημ. 9).

⁵⁸ Androudis, «Sur le fragment», ό.π. (υποσημ. 9), 523-535.

⁵⁹ Androudis, «Sur les fragments d'une chaire épiscopale», ό.π. (υποσημ. 9), 151-153, 165-166, εικ. 7-9.

⁶⁰ Ό.π., 149.

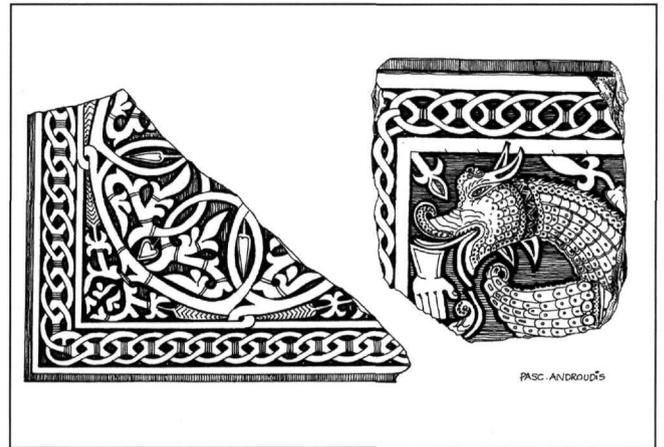
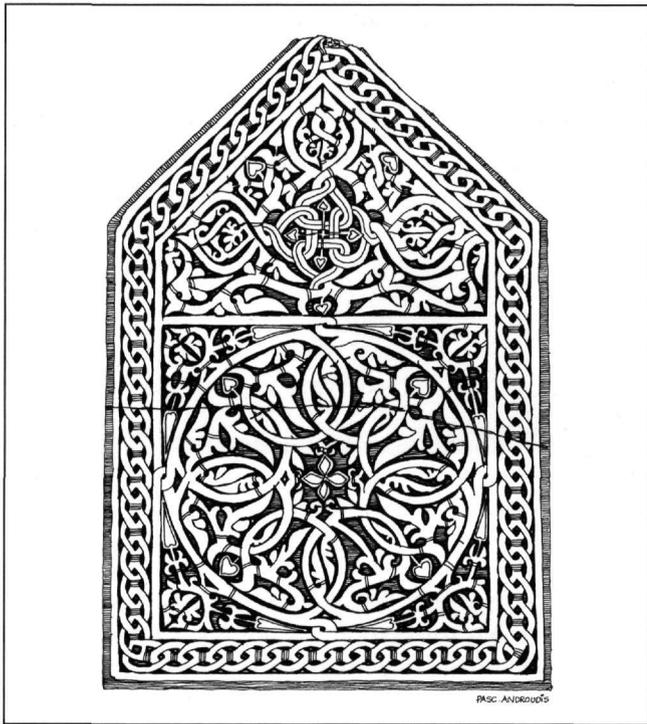
⁶¹ Παζαράς, «Συμπλήρωση της σαρκοφάγου», ό.π. (υποσημ. 9). Androudis, «Sur les fragments d'une chaire épiscopale», ό.π.

⁶² Για την «ελλαδική σχολή» βλ. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916.

⁶³ Μ. Χατζηδάκης, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 25-26. Ε. Κουρκουτίδου, «Βυζαντινός ναός Αγίου Νικολάου Καναλίων», *ΑΑΑ* I (1968), 147-151. Ε. Kourkoutidou-Nikolaidou, «Les fresques de l'église Saint-Nicolas à Kanalia», *La Thessalie. Colloque international d'archéologie: La Thessalie. 15 ans de recherches (1975-1990) bilans et perspectives, Lyon, 17-22 avril 1990*, 2, Αθήνα 1994, 439-450. Μαμαλούκος, «Οι βυζαντινοί ναοί της Μαγνησίας», 38. Ο ίδιος, «Η ναοδομία στη Μαγνησία», 196-198, εικ. 39-40.

⁶⁴ Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί*, 163, υποσημ. 609. Στο ναό των Καναλίων το σκυφίο έχει αφαιρεθεί.

⁶⁵ Νικονάνος, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», ό.π. (υποσημ. 2), 9. Για τα δισέφυλλον και τις παραλλαγές τους κατά το 12ο-13ο αιώνα, βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 473-474. Για τα δισέφυλλον στους ναούς του 13ου αιώνα, βλ. Τσουρής, *Ό κερραμοπλαστικός διάκοσμος* (υποσημ. 31), 117-120.

Εικ. 14-15. Επιπεδόγλυφα που ανήκαν σε επισκοπικό θρόνο (13ος αι.).

κή τάση, μάρτυρες ενός ιδιότυπου εκλεκτικισμού, που χαρακτηρίζει γενικά την αρχιτεκτονική και τις τέχνες του 13ου αιώνα.

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω (ύψος δομής τοιχοποιίας, μορφολογικά στοιχεία, κεραμικά κοσμήματα, ισπανομαυριτανική κούπα εντοιχισμένη στην αψίδα του ιερού, εντοιχισμένος γλυπτός διάκοσμος –ορισμένα γλυπτά ίσως είναι του 12ου και του 13ου αιώνα)⁶⁶, η αρχική φάση του ναού της Κοίμησης της Επισκοπής θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 13ο αιώνα, κατά πάσα πιθανότητα στο δεύτερο μισό. Κατά την εποχή αυτή η θεσσαλική ναοδομία γνώρισε επιρροές τόσο από την «ελλαδική σχολή», όσο και από άλλες τοπικές αρχιτεκτονικές εκφράσεις⁶⁷. Ο αρχικός τύπος του

βυζαντινού ναού είναι άγνωστος. Ο καθηγητής Ν. Νικονάνος υποστήριξε ότι ο ναός θα πρέπει να ανήκε στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου⁶⁸. Υποστηρίχθηκε επίσης και η υπόθεση ότι ο ναός ίσως ήταν μια τρίκλιτη βασιλική που καλυπτόταν πιθανότατα με αμφικλινή στέγη⁶⁹. Η υπόθεση ωστόσο ότι ο ναός είχε κάτοψη σταυροειδούς εγγεγραμμένου αντί βασιλικής φαίνεται πιθανότερη, αν μάλιστα λάβουμε υπόψη τις αναλογίες της αψίδας (πολύ μικρή για δρομικό ναό) και μια μαρμάρινη λεοντοκεφαλή-υδρορροή του 13ου αιώνα, πιθανώς από τον παλαιότερο τρούλο, εντοιχισμένη σε δεύτερη χρήση στο κωδωνοστάσιο του λόφου της Επισκοπής.

Όσον αφορά τα υστεροβυζαντινά γλυπτά σε δεύτερη

⁶⁶ Κάποια από αυτά παρουσιάζουν ομοιότητες με μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από τη μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος κοντά στα Αλεπόσπιτα της Φθιώτιδος, σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή της Λαμίας. Βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 59.

⁶⁷ Μαμαλούκος, «Η ναοδομία στη Μαγνησία», ό.π. (υποσημ. 2),

202-204.

⁶⁸ Νικονάνος, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική», ό.π. (υποσημ. 2), 13, σημ. 18.

⁶⁹ Μαμαλούκος, ό.π., 179. Ο τύπος του ναού θα αποσαφηνιστεί μετά από ανασκαφή στο εσωτερικό του.

χρήση που είναι εντοιχισμένα στη βορειοδυτική γωνία του ναού, όπως και κάποια spolia σαρκοφάγων⁷⁰ και μαρμάρινης μοναστικής τράπεζας⁷¹ στο πλακόστρωτο νοτίως του ναού, είναι όμοια με γλυπτά που εντοιχίστηκαν στο ανακατασκευασμένο (1876) καθολικό της βυζαντινής μονής του Τιμίου Προδρόμου στη Νέα Πέτρα, επάνω από τη σημερινή Πορταριά. Είναι λοιπόν πιθανό κάποια από τα γλυπτά αυτά να προέρχονται από τη μονή του Προδρόμου ή ίσως από τη μονή της Θεοτόκου Οξείας Επισκέψεως της Μακρυνιτίσσης και χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό κατά την ανακατασκευή του ναού της Κοίμησης στην Επισκοπή.

Στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή του Άνω Βόλου διατηρείται τμήμα ενός από τους σημαντικότερους βυζαντινούς ναούς του 13ου αιώνα στην περιοχή του Πηλίου. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται μόνο για την ανατολική του πλευρά, η σπουδαιότητα του μνημείου είναι ιδιαίτερη, καθώς σε αυτό διασώζονται αρκετά στοιχεία που μπορούν να συμβάλουν στη μελέτη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής στη Μαγνησία.

Paschalis Androudis

THE CHURCH OF THE DORMITION OF THE VIRGIN AT EPISKOPI (ANO VOLOS) AND ITS SCULPTURAL DECORATION

The church of the Dormition of the Virgin, the architecture and sculptural decoration of which are discussed in the article, still stands on top of Episkopi Hill in Ano Volos.

The Byzantine sources are mute on the monument's history. In its present form the church is a three-aisled basilica with wooden roof and a narthex. All that remains of the original Byzantine church – probably a variant of the cross-plan type – are the east wall with the trihedral conch of the holy bema (Figs 1, 3, and 6). The Byzantine church was rebuilt in 1639, at the expenses of Kallistos, Metropolitan of Demetrias.

The east wall was constructed of courses of brick, with bricks inserted in the vertical joints in an irregular cloisonné masonry (Fig. 6). Set in the wall of the sanctuary conch is a thirteenth-century ceramic bowl, product of a workshop in Moorish Spain (Fig. 8).

The church has two layers of wall-paintings. The earlier, uncovered above the three conches of the sanctuary, could date from the early sixteenth century. Frescoes of the second layer are still preserved on the south external wall of the church and are dated to the seventeenth century.

⁷⁰ Είναι αδημοσίετα.

⁷¹ Διαστάσεις 170×60 εκ. Θραύσμα παρόμοιας μοναστικής τράπεζας επιστρώθηκε στο δάπεδο του ναΐσκου της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο λόφο της Επισκοπής, όπως και στον περιβάλλοντα χώρο του ανακατασκευασμένου το 1876 καθολικού της βυζαντινής μονής του Τιμίου Προδρόμου της Νέας Πέτρας, επάνω από τη σημερινή Πορταριά.

Nothing is known about the initial form and dedication of the Byzantine church at Episkopi. Its east wall has been dated, on the basis of its structure and the morphological elements of the decoration of the conch, to the end of the twelfth or the first half of the thirteenth century. The church dates to the second half of the thirteenth century.

The east and north fronts are richly decorated with marble *spolia*, ancient Greek and Byzantine (Figs 9-13). Among the

Late Byzantine sculptures are fragments of slabs from the sarcophagus (c. 1274-1276) of Anna Maliassene, a pediment slab with foliate ornament, a fragment of a slab with a dragon head and a hand, and another slab that can be attributed to an episcopal throne (c. 1275) (Figs 14 and 15). There are also reliefs from the sculptural decoration of the Byzantine katholikon of the monastery of St John the Baptist of Nea Petra, which once stood above the modern village of Portaria.